

ციალა ნარაკიძე

ფილოლოგი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის
ინსტიტუტის ფოლკლორის, დიალექტოლოგიისა და
ემიგრანტული ლიტერატურის კვლევის განყოფილების
მეცნიერი თანამშრომელი
ელ. ფოსტა: tsiala.narakidze@bsu.edu.ge
ORCID: 0009-0001-6862-5977

აბსტრაქტი. ნაშრომის მიზანია სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი კომპოზიტიებისა და ჩვენ მიერ ლაზურ მოსახლეობაში წლების მანძილზე, ლექსიკის დარგობრივად შეკრებისა და შესწავლის საფუძველზე, აღმოჩენილი კომპოზიტიების თავმოყრა და შედარებითი კვლევა.

ზანური ენის ლაზური დიალექტი თხზული სიტყვების წარმოების კუთხით საინტერესო და სახასიათო ემპირიულ მასალას წარმოგვიდგენს.

კომპოზიტის წარმოების მხრივ ლაზური მისდევს ქართულს, თუმცა იჩენს ზოგიერთ თავისებურებას, კვლევის შედეგად გამოიკვეთა, რომ ლაზურში არ მოგვეპოვება „და“ კავშირიანი ფუძეგაორკეცებული კომპოზიტები. ასევე მცირეა ხმოვანმონაცვლე, თანხმოვან ან მარცვალმონაცვლე რთული სიტყვებიც.

ლაზურში დაფიქსირებულ კომპოზიტში კომპონენტებად დასტურდება საკუთრივ ლაზური, ჰიბრიდულ-ლაზურ-უცხოენოვანი თუ ნასესხები ლექსიკური ერთეულები.

წარმოდგენილი კვლევა საინტერესოა როგორც ენათმეცნიერული, ასევე ეთნოგრაფიული თვალსაზრისითაც.

საკვანძო სიტყვები: ლაზური, რთული სიტყვა, წარმოება, უცხოვან ჰიბრიდული.

* * *

შესავალი. კომპოზიტი დამახასიათებელია ყველა ქართველური ენისათვის, მაგრამ ენათა შინაგანი ბუნებიდან გამომდინარე, განსხვავდება მათი წარმოქმნის წესები.

საზოგადოდ ლაზურში რთული სიტყვების შემადგენელ კომპოზიტებად არსებითი და ზედსართავი სახელები ქარბობს.

ლაზურში რამდენიმე კომპონენტით შედგენილი კომპოზიტები გვხვდება, მაგრამ მიუხედავად რთული სტრუქტურისა, ეს ფორმები ძირითადად ერთცნებიანია. ასე მაგალითად: თისთომამოპლაკეი-მელოტი, თიელასპიელი თავმონგრეული, კუდელმაკასა-მერცხალი...

განალიზებულ ლაზურ კომპოზიტებში ყოველთვის ვერ ხერხდება შემავალი ნევრების სემანტიკის დადგენა, რადგანაც, ლაზურში, აღნიშნული სიტყვები დამოუკიდებლად აღარ იხმარება, ფუძე დაიკარგა ან შეიცვალა უცხო სიტყვით.

ხშირად გვხვდება ისეთი კომპოზიტებიც, სადაც ჭირს კომპოზიტში შემავალი ნევრის რომელიმე მეტყველების ნაწილისადმი მიკუთვნება.

ლიტერატურის მიმოხილვა. როგორც ცნობილია, ლაზურში კომპოზიტების აღნუსხვა-შესწავლა პროფ. ვარლამ თოფურიას სახელს უკავშირდება. სტატიაში „ქართველურ ენათა სიტყვანარმოებიდან“ საუბარია ჭანურში კომპოზიტთა წარმოების შესახებ. კომპოზიტთა წარმოებას ეხება მარი თავის ნაშრომში «Грамматика чанского (пазского) языка» და აღნიშნავს, რომ სიტყვაზე მახვილის გამოყენებით კომპოზიტის გამოვლენა ძალზე ძნელია.

აკად. არნ. ჩიქობავა თავის ნიგში „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი“ მიგვითითებს, რომ კომპოზიტის გამოსავლენად, საჭიროა დაიძებნოს დამდგარი და გარდამავალი საფეხურის კომპოზიტის ნიშნები და ერთ-ერთ ასეთ ნიშნად მიიჩნევს კომპონენტთა გაუთიშველობას: „კომპოზიტთა ნაწილები გათიშვას ვერ იტანენ“.

მეთოდოლოგია: აღნიშნული კვლევიდან გამოვიყენეთ ემპირიული მასალის მოპოვებისათვის ლინგვისტიკაში ნაცადი ყველა ხერხი, ასევე, ანალიზისა და შედარების მეთოდი.

კომპოზიტი იმთავითვე დამახასიათებელი იყო ქართველური ენებისათვის. ბუნებრივია, კომპოზიციით შედგენილი ლექსიკური ერთეულები უხვად გვხვდება ლაზურ მეტყველებაშიც.

ლაზურშიც ქართულის მსგავსად, რთული სიტყვების კომპონენტ ნევრად გვხვდება კომპოზიტის ისეთი გავრცელებული სიტყვები, როგორიცაა გუი, თი, თოლი, ნანა, ხე... აღნიშნულ კომპონენტანი ათეულობით რთული სიტყვაა დამკვიდრებული ლაზური ენის ლექსიკურ მარაგში.

გურპიჯი – გულმკერდი. „გურპიჯი“ ერთცნებიანი კომპოზიტია. ორივე კომპონენტი არსებითი სახელია გური-გული, პიჯი-პირი.

გუიჩიჩქუ – გულჩვილი. „გუიჩიჩქუ“ ერთცნებიანი კომპოზიტია. პირველი კომპონენტი არსებითი სახელია გუი-გული, მეორე კომპონენტი კი – ზედსართავი ჩიჩქუ-ჩვილი.

გუიჭვეი – გულდამწვარი, დამწუხრებული. „გუიჭვეი“ ერთცნებიანი კომპოზიტია. პირველი კომპონენტი არსებითი სახელია გუი-გული, მეორე კომპონენტი კი – მიმღეობაა ჭვეი-დამწვარი.

თიგედვალეი – თავდადებული. „თიგედვალეი“ ერთცნებიანი კომპოზიტია. პირველი კომპონენტი არსებითი სახელია თი-თავი, მეორე კომპონენტი კი – მიმღეობაა გედვალეი-დადებული.

თიკიკი – თავმოძმონე. „თიკიკი“ ერთცნებიანი კომპოზიტია. პირველი კომპონენტი არსებითი სახელია თი-თავი, მეორე კომპონენტის „კიკი“ სემანტიკის დადგენა ველარ ხერხდება, იმიტომ, რომ ეგ სიტყვა დამოუკიდებლად აღარ იხმარება ლაზურში.

ნანაშანტესი – დედინაცვალი, „ნანაშანტესი“ ერთცნებიანი კომპოზიტია. პირველი კომპონენტი „ნანა“ ქართული წარმომავლობის სიტყვაა და ნიშნავს ლაზურში „დედა“-ს, ხოლო ანტესი-ს მნიშვნელობა უცნობია, მაგრამ ერთ-ერთი არქაველი მთქმელის განმარტებით „ანტესი-ანტისი“ ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს „არალვიძლს“-ო. „ნანაშანტესის“ სინონიმური ფორმებია „ნანაოცხე“. „ოცხე“ ზანური წარმომავლობის ტერმინია და ნიშნავს „სესხება“-ს. „ნანაოგე“. „ოგე“ აღმოსავლური წარმომავლობის – სიტყვაა და ნიშნავს „სანაცვლოს“.

ხერგელი – მოუქნელი („არაფრის შემძლე“) „ხერგელ“-ის სინონიმური ფორმებია ხეკოტე, ხებერგი, ხეკანი.

ხელულა – ქურდი. ეს კომპოზიტი ჩვენ მიერ პირველად იქნა ფიქსირებული. მნიშვნელოვანი და საყურადღებოა, რომ ლაზთა გაბმულ მეტყველებაში „ქურდის“ აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარება აღმოსავლური წარმომავლობის სიტყვა „ხირსუზი“, ამ კომპოზიტის აღმოჩენა გვაფიქრებინებს იმას, რომ ლაზურში ქურდის აღმნიშვნელ ტერმინად ადრე იხმარებოდა „ხელულა“.

ოსურჭკორი – გათხოვილი ქალიშვილი.

„ოსურჭკორი“ ერთცნებიანი კომპოზიტია. პირველი კომპონენტი ოსურ ზანურ მეტყველებას შეეუბნული სიტყვა უფროა, ვინემ კანონზომიერი შესატყვისი ქართული ასულისა. ამასთანავე ოსური ჭანურში იშვიათია, მეგრულისათვის კი ჩვეულებრივია. ჭანურში მას შენახული აქვს ის მნიშვნელობა, რაც ქართულს აქვს (ასული, ქალიშვილი). მეგრულში კი მნიშვნელობა ერთგვარად ცვლილია: ოსურის ძირითადი მნიშვნელობაა ცოლი, მაგრამ ოსურსკუა-ქალიშვილი, ოსურკათა-ქალები, ქიმოლკათას საპირისპიროდ.

კომპოზიტის მეორე კომპონენტი ჭკორი გამოიყენება მონა, მორჩილის მნიშვნელობით მეგრულში, მაგრამ გათხოვილი ქალიშვილის მნიშვნელობით ტერმინი ოსურჭკორი საერთოდ არ გვხვდება. საყურადღებოა მეგრულში ტერმინი მოჭყუდუ, რასაც გასათხოვარი ქალი დანიშვნის შემდეგ ატარებს. საინტერესოა ამ ტერმინის ეტიმოლოგია. მეგრულად მზითევს ოჭყუდური ჰქვია. ეს სიტყვა წარმოებულია ზმნა ჭყვიდუასაგან, რაც ქართულად წყვეტას ნიშნავს. მოჭყუდუ კი ნიშნავს მოტაცებულს ანუ ვინც მთელისგან ძალადაა მოშორებული. დანიშნული ქალიც გამოეყოფა თავის მშობელ გვარს, სხვა გვარის მიერ არის მოტაცებული და სახელწოდებაც ამიტომ აქედან წარმოსდგება დანიშნული ქალისა.

ლაზურში გვაქვს ზმნა ოჭკირუ//ოჭკორუ (მოჭრა). შესაძლებელია, მსგავსად მეგრული მოჭყუდუა-სა, კომპოზიტის ოსურჭკორის მეორე კომპონენტი ჭკორი ზმნა ოჭკორუდან მომდინარეობდეს და ნიშნავდეს ქალიშვილს – მამისეული ოჯახიდან მოჭრილს, მონყვეტილს...

ოსურჭკორის პარალელურად ლაზურში ტერმინი ოხოჭკოას არსებობა, რომლის მეორე კომპონენტი ჭკორი ბერძნული კიურადანაა მიღებული და ქალბატონს აღნიშნავს, გვაფიქრებინებს იმას, რომ შესაძლებელია, ჭკორი ბერძნულიდან კიურადან იყოს მიღებული, მაგრამ კომპოზიციის ოსურჭკორის შემადგენელი ნაწილების ცალ-ცალკე არსებობა ლაზურსა და მეგრულში სხვადასხვა მნიშვნელობით, მიგვანიშნებს ამ ტერმინის ზანურ წარმომავლობაზე.

ოხორმანჯე – კომპოზიტია ერთცნებიანი პირველი კომპონენტი წარმოდგენილია ფუძის სახით ოხორ, ხოლო მეორე კომპონენტის მანჯე-ს მნიშვნელობა უცნობია. ზოგიერთი მთქმელის განმარტებით, ოხორმანჯე საქმიანი, მარჯვე, მოხერხებული, ოჯახისათვის თავდადებული კაცია, ოჯახის თავკაცია.

ოხრასკირი//ოხასკი – ცოლის ძმა, მაზლი. ეს ტერმინი სიტყვა-სიტყვით სახლის შვილს ნიშნავს. კომპოზიციის პირველი კომპონენტი ოხორ სახლი, ხოლო მეორე კომპონენტი სქირი–შვილია. ოხრასქირის ანალოგიურად ლაზურში ცოლის დის, მულის მნიშვნელობით იხმარება კომპოზიტი ოხროასულე//ოხასულე და სახლის ასულს ნიშნავს. ტერმინი ოხასულე მნიშვნელოვანი და საყურადღებო იმ კუთხითაცაა, რომ ამ კომპოზიციის მეორე კომპონენტი ასული გვავარაუდებინებს იმას, რომ ლაზურში ქალიშვილის აღმნიშვნელ ტერმინად ადრე იხმარებოდა ასული, რაც ამჟამად ლაზთა მეტყველებაში არ იხმარება.

კომპოზიტების წარმოებისას ლაზური მეგრულის წესს იცავს, ოღონდ აქ უფრო შეზღუდული ჩანს (თოფურია, 1979:303).

ქართულის მსგავსად, ლაზურშიც გვხვდება სხვადასხვა სახის კომპოზიტები:

ფუძეგაორკეცებულებიდან ფუძეუცვლელი და ფუძეცვლილი კომპოზიტები.

ფუძეგაორკეცებულებიდან ფუძეუცვლელი კომპოზიტებია: თამო-თამო – ნელა-ნელა; მანი-მანი – ჩქარ-ჩქარა; კაპ-კაპი–ბოროტი, ავი სული...

ფონეტიკური მოვლენების გამო ფუძეშეცვლილი კომპოზიტები: ვირვილი: ბილბილი – სათამაშო ღარღალი: ოღარღალუ – ლაპარაკი

კარკალა: აყირო...

ყვილი-ყვალა – ამ კომპოზიტში ფუძე მარტივად კი არ მეორდება, არამედ ხმოვანიც იცვლება კომპოზიტში.

ბერე-ბარი – ამ კომპოზიტში ფუძე არამარტო მეორდება, არამედ ხმოვანიც იცვლება და გაორკეცებული ფუძე სიმრავლის აღსანიშნავად იხმარება.

ფუძეგანსხვავებული კომპოზიტებიდან

ა) განსაზღვრებითი კომპოზიტები:

მზოლაპიჯი – ზღვის სანაპირო; ხეშგური-ხელისგული.

კუდელმჭითა – ბოლოცეცხლა; თიხჩე-თავთეთრა; ხჩენჯა–ალვის ხე; ხეგოსვეი – ხელნაკარებული; გეთანაპიჯი – განთიადი...

ნათესაობითში შ-იმ ბოლოსართმოკვეცილი კომპოზიტებიც გვხვდება: ჯოლორყურძენი-ძალყურძენა; ნკარმხესკუ–წყლის შაშვი; ხებიგა-ხელჯოხი...

ბ) კუთვნილებითი კომპოზიტების შედგენილობა ქართულისებურია: ნოსი-თითხუ–ჭკუათხელი;

თოლი-გონწკიმერი – ფხიზელი; გუიგედვალეი-გულდადებული; თიტეტელი – თავშიშველი; კაი-გუონი–კეთილი...

გ) უკავშირო ფუძეგანსხვავებულ ორცნებიან კომპოზიტებში დო კავშირი იგულისხმება:

ნუნკუ-პიჯი – პირისახე; თოლი-ყუჯი–თვალყური; ჩილ-ქიმიჯი–ცოლ-ქმარი; ხე-კუჩხე–ხელ-ფეხი სერ-დღალერი – დღე-ღამე...

ლაზურში ხშირად პრეპოზიციური ნყობის კომპოზიტებში თანხმოვანი ან მთელი მარცვლის დაკარგვაა მოსალოდნელი. ასე მაგალითად: ჯუმადი–ბიძია. ამ სიტყვას არნ. ჩიქობავა ასე განმარტავს: ჯუმა-დიდი, ე. ი. ძმა-დიდი ანუ უფროსი ძმა (ჩიქობავა, 1938:28)

ანალოგიურია „დადი“, „და-დიდი“ უფროსი და. „დადი“ ლაზურში იხმარება დეიდას, მამიდას და ბიცოლას მნიშვნელობით.

ქართულის მსგავსად, ლაზურშიც მოიპოვება სამი სიტყვის ფუძეთა შეერთებით მიღებული კომპოზიტები:

ხეკუჩხეგოტახეი – ხელფეხდამსხვრეული
ხელაკაუბაძიამეი – სიხარულსიკეთენახული
გუისხეგედვალეი – გულხელდაკრეფილი
თოლიპიჯიდოლოუჩანეი–თვალპირიჩაშავებული
ხეკუჩხუკიელი – ხეკლფეხშეკრული...

ცნობილია, რომ უცხოენოვან გარემოში მოხვედრილი ენა ცვლილებას განიცდის, რაც თვალნათლივ აისახება ლექსიკაში. ბერძნული და თურქულენოვანი სამყაროს უშუალო გარემოცვამ თავისი კვალი დააჩნია ლაზურსაც. ამიტომაც ლაზურში საკმაოდ იძებნება ლაზურ-უცხოენოვანი ჰიბრიდული თუ ნასესხები კომპოზიტები:

ნოლამისა – დედოფალი. ნოლამისა ერთცნებიანი კომპოზიტია. პირველ კომპონენტში – ნო-მიმ-ლეობის მანარმოებელი ლაზური კონფიქსია, ლამ ფუძე ბერძნული წარმომავლობის ტერმინიდან Yamos-დან (ლამოსი-დან) უნდა მომდინარეობდეს და გვხვდება ამ ფუძით მთელი რიგი ბერძნული ტერმინებისა, რომელიც მთლიანად ქორწინებას უკავშირდება (Хариков, 1980:205).

ოწიდი ძონძოლა – წარბა ადამიანი. პირველი კომპონენტი ოწიდი ბერძნული ტერმინია, წარბს ნიშნავს, ხოლო მეორე კომპონენტი ძონძოლა ლაზური წარმომავლობის სიტყვაა და ნიშნავს დაძონძილს.

ბორჯიგედვალეი – ვალდადებული. კომპოზიტის პირველი კომპონენტი ბორჯი (borc) თურქული სიტყვაა და ნიშნავს ვალს.

თოლიქჟორი – ბრმა. კომპოზიტის მეორე კომპონენტი ქჟორი (kǝY) თურქულიდან მომდინარეობს და ნიშნავს ბრმას.

იგბალიგოჭვეი – ბედდამწვარი, უიღბლო. კომპოზიტის პირველი კომპონენტი (ikbal) აღმოსავლური წარმომავლობის სიტყვაა და ნიშნავს ბედს.

ჟარაკონკიმი – ჭრილობაგახსნილი. კომპოზიტის პირველი კომპონენტი ჟარა (yara) თურქულიდან მომდინარეობს და ნიშნავს ჭრილობას.

ნუნკუესმერი – შავგრემანი. კომპოზიტის მეორე კომპონენტი (esmer) არაბული სიტყვაა და ნიშნავს შავგრემანს, მუქს...

ლაზურში ნასესხები კომპოზიტებიდან ძირითადად გვხვდება აღმოსავლური წარმომავლობის რთული სიტყვები (კომპოზიტები), როგორიცაა:

ახირზამანი (ahizaman არაბ.) – ქვეყნის აღსასრული, მეორედ მოსვლა, ცუდი დრო (ჩლაიძე, 2001:34, 308,558).

დარმადაღანი (darmadağın -თურქ.)–არეულ-დარეული, მიმოზნეული;

ჟარალ-ფარალი (yaparal– თურქ.) დაჭრილ-დაფლეთილი;

გჟულაღი – ვარდის ზეთი (gülyağı-თურქ.).

ამგვარად, ლაზურში რთულ სიტყვათა წარმოება საინტერესო ლინგვისტურ სურათს აჩვენებს. ბუნებრივია, რომ ამ მხრივ ლაზური მიყვება საერთო ქართველურში დამკვიდრებული კომპოზიტური წარმოების წესს, თუმცა იჩენს ზოგიერთ თავისებურებას. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია კომპოზიტებია, რომელთა კომპონენტი წევრი ლაზურში ადრე გავრცელებულ ლექსიკურ ერთეულებს აღგვადგენინებს, რომლის მონაცვლედ ლექსიკურ ერთეულად დღეს ლაზურ მეტყველებაში აღმოსავლური წარმომავლობის ტერმინია დამკვიდრებული.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. თოფურია, 1979: – თოფურია ვარლამ, შრომები, ტ. III, გამომცემლობა, თბილისი, 1979.
2. ჩიქობავა, 1938: ჩიქობავა არნოლდ, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გამომცემლობა, ტფილისი, 1938.
3. ჩლაიძე, 2001:ჩლაიძე ლია, თურქულ-ქართული ლექსიკონი, გამომცემლობა, სტამბული, 2001.
4. Хориков., 1980:Хориков Н.П., Малев М. Т., Новогреческо-русский словарь, გამომცემლობა, მოსკოვი, 1980.
5. ბსკიდა – ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის დიალექტოლოგიური არქივის მასალები.